

39/7 A'raf Suresi

1. "Elif Lâm, Mîm, Sâd" mukattaa harflerinin anlamı için bkz. www.fcr.com.tr/kuranaydinligi/hurufumukattaa

2. "Veli" dost, hamî ve otorite demektir. Çoğulu "evliya" kelimesidir. Nüzûl sıralamasına göre ilk defa bu surede yer almaktadır (3, 27, 30 ve 196. ayetler). Mekkeliler, Allah'a ortak kabul ettikleri putları kendilerini Allah'a yaklaştıran veliler kabul ediyorlardı ve onlardan şefaât bekliyorlardı (10/Yunus 18; 39/Zümer 3). Müminlerin velisi olan Allah, müşriklerin uydurma velilerini reddetmektedir (2/Bakara 257). Çünkü Allah'a ait yetkileri, o araçlarda görmeleri şirk kabul edilmektedir. Dünyada müminlerin mutlak velisi, ancak Allah'tır; Peygamber ve müminler ise Allah'a bağlılık ve O'nun himayesinde olma anlamında birbirlerinin velileridirler (5/Maide 55). Ahirette ise velilik yani himaye ve otorite tıpkı şefaât gibi Allah'a aittir (18/Kehf 44; 39/Zümer 43-45).

3. "Gaib değildik" ifadesi, uzak ve habersiz değildik anlamındadır.

4. Bu ayetlerde tartı kelimesinin, tartı yapılan alet (terazi) anlamından çok, tartılan malzeme, yani insanın yükümlülüklerini yerine getirip getirmemesi olduğunu düşünüyörüz. Tartıların ağır veya hafif gelmesinin anlamı için bkz. 101/Karia 6, 7. ayetler ve ilgili dipnot. Kendini hüsrana uğratmak; kendini aldatmak, saptırmak, zarara sokmak ve helâk etmek anlamına gelmektedir.

5. Bu ayet, muhatabın yaratılmasından sonra meleklerin Âdem'e secdesinden bahsettiği gibi devamındaki tartışma da tekil ve çoğul arasında gidip gelmektedir. İbn Abbas'ın da işaret ettiği gibi ayetin zahiri, meleklerin secdesini Hz. Âdem'le sınırlamamış, her insanın yaratılmasıyla ilişkilendirmiştir (Maverdî, *en-Nüket*; Sa'lebî, *el-Keşf*; secdenin anlamı konusunda bkz. 38/Sad 72). Ayetin çok boyutlu ifadesine paralel olarak "Âdem" isminin hem özel isim, hem de "adam" anlamında cins ismi olarak kullanıldığı göz önüne alınırsa mana daha derin bir boyut kazanacaktır (2/Bakara 30-38). Ayrıca şeytanın, Âdem'i, melekleşme ve ebedîleşme eğilimini kullanarak aldatmasına bakılırsa (19-21. ayetler), melekleşme ve dünyevileşme uçlarına savrulan dindarlık biçimlerinin açmazına işaret edilmiş olmalıdır. Melekleri ilahlaştıran ve insanı aşağılayan müşriklere insanın değeri hatırlatılmaktadır.

6. Âdem kelimesini özel isim kabul edenler, eş kelimesini Havva diye isimlendirmişlerdir. Fakat Kur'an Havva isminden bahsetmemiştir. Bu daha çok muharref Tevrat kültürünün efsanelerine dayanmaktadır. Tevrat yazarları Havva kelimesinin anlamı konusunda ihtilaf etmiş ve bir kısmı "yaşamak" anlamı vermişse de Arapçada aldatıcı anlamına gelmektedir. Tevrat'ta anlatılan Havva karakteri de bundan farksızdır. İnsanın yaratılışını Kur'an birçok yerde belirtisiz olarak "beşer" diye isimlendirdiği ve genel anlamda insanın yaratılışı olarak dillendirdiği halde (38/Sad 72-85), ilk yaratılan Âdem'in ismi hep özel isim olarak değerlendirilmiştir. Oysa peygamber olan Hz. Âdem'den bahseden ayetlerde özel isim olarak değerlendirilen bu kelime, yaratılış konusunda cins ismi olarak değerlendirilebilir (bkz. 11. ayet; ayrıca 2/Bakara 30-33). Dolayısıyla eğer Âdem'in yaratılışı insan cinsini sembolize ediyorsa eşten kasıt kadın cinsi olabilir. Çünkü Tevrat yazarları, yaratılan Âdem'in tekil isminin yanına tekil bir Havva ismi ekleyerek cins ismi olmaktan çıkarmışlardır. Fakat aynı Tevrat yazarları,

(hâşâ) Allah oğullarının Adam kızlarıyla evlendiklerinden ve bu kızların onlara çocuk doğurduğundan bahsetmektedir (Tekvin, bab 6/1-4). İslam âlimleri, Kur'an'ın hiç değinmemiş olmasına rağmen aynı boşluğu kardeşlerin kuşak farkına göre evlenmesi şeklinde doldurmuşlardır. Bütün bu farazî yorumlar, "Âdem ve eşi" şeklinde geçen ifadelerin tekil ve özel isim olarak değerlendirilme sorunundan kaynaklanmış olabilir.

7. "Sev'at" kelimesi genelde insanın avret (ayıp) yerleri ve kötü huyları anlamında değerlendirilmiştir (Zebîdî, *Tâc*). Fakat ayetlerin akışından bunu çıkarmanın zor olduğunu düşünüyoruz. Çünkü ayetlerde iki farklı olgudan söz edilmektedir. Önce bedenlerinin gizli olan kısımlarının açılmasından (20. ayet), sonra da ağaçtan tadınca vücutlarının cazip görünmesi ve onlarda farklı duygular uyandırmasından söz edilmektedir. Devamında ise utanarak üzerlerini örttükleri ve gizlenmeye çalıştıkları anlatılmakta ve konu başa dönmektedir (22. ayet). Çünkü "sev'at" kelimesi beden anlamına geldiği gibi (5/Maide 31), "bedâ" fiili de bir düşüncenin zihinde ilk defa belirmesi anlamındadır (Ragıb, *el-Müfredat*; 20/Tâhâ 121). Dolayısıyla yasak ağaçtan yiyince cinsel his ortaya çıkmış, birbirlerinin bedenini cazip görmeye başlamış, sonuçta birbirlerine açılma ve cinsel yakınlaşma kaçınılmaz olmuştur. Buna paralel olarak utanma duygusu da harekete geçmiştir. Cennet yapraklarıyla üzerlerini örtmeleri ise avret yerlerini örtme çabasından kaynaklanmış olabileceği gibi utanç duygusuyla üzerlerini örtme (gizlenmeye çalışma) gayretinin bir sonucu da olabilir.

8. "Nasaha" fiili, yalın halde kullanılırsa öğüt vermek, "bi" edatı ile kullanılırsa bir şeyi öğütlemek, "le veya li" edatıyla kullanılırsa samimi davranmak anlamına gelmektedir (Ragıb, *el-Müfredat*, "nasaha" maddesi). Özellikle tevbenin bir sıfatı olarak kullanılırken kesinlikle samimiyet anlamındadır. "Din nasihattir!" (Buharî, iman, 42, Müslim, iman, 95, Ebu Davud, edeb, 59, Tirmizî, birr, 17, vd) hadisinde de "Din samimiyettir!" anlamında çevrilmesi daha isabetli görülmektedir (Sarmış, "Bazı Ayetlerin Çevirisi ve Yorumlanması Üzerine", *Eskiyeni*, sayı 26, Bahar 2013, s. 201-239, sayı 28, Bahar 2014, s. 177-222). Burada ise öğüt ve samimiyet aynı bağlamda daha anlamlı gözükmektedir.

9. Gurur, insanın yücelme arzusudur. Fakat büyülenmeye varan ve insanın aldanmasına sebep olan bir boyutu vardır. İnsan kendisinde olmayan bir üstünlük vehmedebilir. Oysa bu, yükseleyim derken alçalmayla sonuçlanan bir aldanmadır. Şeytan kibirlenmenin sonunda nasıl alçaldıysa (13. ayet), onların da gururunu okşayarak kibre sevk etmiş ve alçalmalarını sağlamıştır. Meleklerin itaat ettiği insan, "Meleklerleşeceğiz veya ebedi kalacağız." derken cennetten kovulmuştur.

10. Âdem'i İblis'ten ayıran en temel nitelik, bu pişmanlık ve tevbe farkıdır. Günaha ısrar ve tevbesizlik, şeytanlaşma sürecidir. Paragrafın sonuna bakılırsa Âdemoğullarının hayat serüveni ve şeytan soyuyla mücadele süreci başlamaktadır.

11. "Elbise indirmek" tabiri elbise vermek anlamındadır. İnsanın yeryüzüne iniş serüveni hayâ ve örtünmeyle ilgili olunca kendisiyle birlikte elbisenin de indirilmiş olabileceğine işaret olmalı. Dikkatli davranma, sakınma, çekinme ve korkma anlamlarına gelen "takva" kavramının bu bağlamda hayâ kelimesine daha yakın bir anlamda kullanıldığı sezilmektedir (Maverdî, *en-Nüket*; Sealibî, *el-Cevahir*). Zaten bu bölüm, insandaki hayâ, utanma ve çekinme duygusunun fitrî olduğunu ortaya koymaktadır. "Takva" ile ilgili geniş açıklama için bkz. 68/Kalem 34.

12. Bkz. 20 ve 22. ayetler.

13. “Veli” kelimesi için bkz. 7/A’raf 3.

14. “Fuşşiyat” çirkin davranışlar veya kötülükler demektir. Bu paragrafta müşriklerin kullanılmış elbiseyle Kâbe’yi tavaf etmeyi gereksiz yere haram sayan fakat çıplak tavaf etmek gibi yüz kızartıcı davranışları emrederek meşrulaştıran uygulamaları kınanmakta, aynı zamanda örtünmeyle ilgili genel bir mesaj verilmektedir.

15. Bu cümle, bir önceki cümledeki Allah’a dönüşü açıklayan hâl cümlesidir. Cümlede geçen “Hakka aleyhi” deyimini de “Hak etmek, hak olarak görmek, kendine zorunlu kılmak ve layık görmek” anlamlarına gelmektedir.

16. Mekkeli müşrikler, haccı panayırların ve ekonomik istismarın parçası hâline getirmişlerdi. Bundan dolayı, kullanılmış elbiselerle Kâbe’yi tavaf etmeyi yasaklamış, yeni elbiseler giymeyi şart koşmuşlardı. Bu nedenle yeni elbise bulamayanlar çıplak tavaf ediyordu (Abdulkerim Özeydın, “İslam’da Hac”, TDV İslam Ansiklopedisi, Hac maddesi). İbn Abbas, bu ayetin, bir kadının Kâbe’yi çıplak tavaf etmesi üzerine indiğini söylemektedir (Müslim, Tefsir, 3027). Devamındaki haddi aşma/israf bu tür aşırılıklardır.

17. Bu ayetle başlayan paragraf, Mekke’deki yozlaşmış din anlayışını ve müşriklerin Allah adına uydurdukları hükümleri reddetmektedir.

18. Haram kılınan şeylerin açıklaması için bkz. 157. ayet.

19. Bu ayetteki verilen süre, genellikle kişilere verilen ömürle özdeş değerlendirilmiştir. Oysa burada kastedilen, peygamber gönderilen toplumlar için belirlenen kabul etme ve inanma süresidir. Dolayısıyla ecelin gelmesi, imtihan için gerekli olan sürenin sona ermesi ve ertelenen azabın gelme zamanıdır. İnkâr edenlerin helak edilmesinden de anlaşılacağı üzere, uyarıya karşı aldıkları tavrın, sürelerinin belirlenmesinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

20. Ölüm melekleri, kastedilmektedir.

21. Allah’ın dışında yardım umarak dua ve ibadet ettikleri, Allah’ın huzurunda şefaatinin umdukları tanrıların kendilerine yardım edip etmedikleri sorgulanıyor (Bkz. 3. ve 27. ayetler).

22. 28-30. ayetlerde değinildiği gibi atalarının dinine, şeytanlara ve cinlere uyanlara cevap verilmekte (37. ayet vd.), şimdi birbirleriyle tartıştıkları anlatılmaktadır. Öncekiler, yanlış din ve geleneği oluşturanlar; sonrakiler de o dini hazır bulup irdelemeksizin inanıp savunanlardır.

23. “Göğün kapılarının açılmaması” ifadesi, duanın kabul olmaması ve rahmet edilmesinin anlamındadır. “Halat iğne deliğinden geçmedikçe” ifadesi de işin imkânsızlığını anlatmak anlamında kullanılan deyimsel bir ifadedir.

24. “Göğüslerindeki sıkıntılar” diye çevirdiğimiz “min ğillin” ifadesi, kin, haset, hile, sıkıntı ve düşmanlık gibi anlamlara gelmektedir. Hepsini ifade için böyle bir genelleme yapılmıştır.

25. Miras, ölünün geride kalan yakınlarına bıraktığı mal demektir. Varis, ölüye mirasçı olan yakınlar için kullanıldığı gibi aynı zamanda bütün varlıkların helak olmasından sonra baki kalması anlamında Allah’ın bir sıfatıdır. Ahirette cenneti inananlara miras

olarak vermesi oldukça anlamlıdır. İnananlar yaptıklarının birebir karşılığı olarak değil de yaptıkları her bir iyiliğe karşılık on kat ödül aldıkları için cennet bir bakıma miras sayılabilir. Ayrıca Allah, onları onore etmek için kendi mirasçısı gibi değerlendirmiş olabilir.

26. Yol ve rehber kelimeleri, Kur'an'ın muhatapları açısından önemli bir metaforu. Çölde yaşayanlar için kaybolmak ölümcül bir tehlike demektir. Kur'an onların maddi alanda kullandıkları kelimelerden dalalet, hidayet, hadi ve sırat-ı müstakim gibi sembolik, manevi kavramlar üretiyordu. Allah'ın yol göstermesi önemli bir nimetti. Fakat onlar nankörlük ederek sapkınlığı satın alıyorlardı ve kâfirliği tercih ediyorlardı (İzutsu, *age*, s. 220-223).

27. A'raf, sur ve burç gibi yüksek mevkilere denmektedir. Bu mevkiden cennete bakıp ümitlenen, cehenneme bakıp korkan kimselerin durumu tasvir edilerek iman ve küfür arasında henüz tercih yapmayı bocalayan insanlara tercih yapmaları öğütlenmektedir.

28. Dünya hayatı deyimi cahiliye kültüründe kullanılıyordu. Fakat ahiretle ilgili bir söylem neredeyse kaybolmuştu. Hanif diye bilinen kimselerin düşüncesinde açıkça yer alsa da bazı müşrik şairlerin şiirlerinde belli belirsiz göndermelerden ibaret görünmektedir. Müşrik şairlerin söyleminde azık (zâd), cennet, cehennem, neşr, haşr ölümden sonra dirilme gibi kelimeler açıkça yer almaktadır. Belyye denen gelenek, ölen adamın devesinin ayakları kesilerek mezarına bağlanması anlamına geliyordu. Dirildiğinde devesine binip mahşere geleceğine inanılıyordu. Fakat kelimeler çoğunlukla dünyevî vurgularla kullanılmaktadır. İnanç ve etik kültür üzerindeki etkisini yitirmişlerdir. Müşriklerin vicdanî derinliğinde bunların anlamsal karşılığı kaybolmuş, hassasiyet yok olmuştu. En çok da öldükten sonra dirilmeye inanmakta zorlanıyorlardı (6/Enam 29; 44/Duhan 35). Fakat bazı Haniflerin bu konuda hassasiyet geliştirme çağrılarının varlığı bilinmektedir. Umeyye bin ebi's-Salt'ın şiirlerinde ahiret günüyle ilgili düşünceler oldukça barizdir. Kur'an, cahiliye kültüründe var olan bu kelimeleri alıp kavramlaştırmıştır. Kendi kavram dünyasında bunlara semantik anlamlar yükleyerek yepyeni bir sistem inşa etmiştir (İzutsu, *age*, s. 136-148). Ya da kaybolan sistemi yeniden inşa etmiştir.

29. Kesin bilgi diye çevirdiğimiz ilim kelimesinin açıklaması için bkz. 53/Necm 28-35.

30. "Te'vil" kelimesi; haber verilen gaybî olguların ortaya çıkması, sözün somut olarak gerçekleşmesi demektir (18/Kehf 78, 82; 12/Yusuf 100). Bir sonraki ayete bakılırsa, kıyametin kopması kıyamet haberinin te'vili olmaktadır. Kâfirler kıyametten bahsedilince bir an önce getirilmesini istiyorlardı (42/Şûrâ 18).

31. Altı günde yaratmanın anlamı için bkz. 50/Kâf 38. Arş kelimesi, sözlüklerde yüksek yer, yüksek yere yapılan bina, kuş yuvası, gökyüzü, tavan (18/Kehf 42; 2/Bakara 259), yüksekte duran makam veya taht, mülk (yönetim), izzet ve şeref anlamlarına gelmektedir (Sarı Mevlüt, *Mevarid*). "İsteva" fiili de kurulup oturmak, tahta geçmek ve hükümdar olmak anlamlarını içermektedir. Hükümdarların yönetim makamı ve tahtından hareketle Allah için mecazen böyle bir deyimsel ifade kullanılmaktadır (Ebussuûd, *İrsad*; İzz b. Abdisselam, *et-Tefsir*). Ayetin ana fikri, Allah'ın yaratması ve emri (idare ve tedbiri) olunca, "Arşa istiva" da yönetme makamına hükümdar olması şeklinde anlaşılabilir. Mekkelilerin ve genelde şirk dinlerinin Allah'ın evreni yaratmasını kabul edip idare etme işini uydurma tanrılara havale etmelerini tenkit bağlamında Allah'ın yarattığı kâinata hükümdar olduğu vurgulanmaktadır. Hatta Kur'an, bu kelimeyi

yaratılanlara hükümran olmaktan daha kuşatıcı bir anlamda kullanılmaktadır. Örneğin göklere ve yere hükümran olmaktan bahsettikten sonra ayrıca arşa hükümran olmaktan söz etmekte (43/Zuhruf 82), göklerin ve yerin paramparça olmasından sonra Allah'ın arşını sekiz meleğin taşımasından bahsetmektedir (69/Hâkka 16, 17). Göklerin, Allah'ın sağ elinde dürülmüş olduğundan (39/Zümer 67) ve Allah'ın kürsüsünün gökleri ve yeri kuşatmış olduğundan bahseden ayetlere (2/Bakara 255) bakılırsa Allah'ın Arş'ının gökleri ve yeri kuşatanengin ve yüce bir makam olduğu anlaşılabilir. Ancak bu büyüklük ve yücelik uzaklık anlamı taşımaz. Çünkü O, gökte de yerde de var olan latif Allah'tır (6/Enam 3).

32. Yaratmayı Allah'tan bilen, emretme yani hükmetme ve yönetmeyi aracı tanrıların yetkisinde gören müşriklerin yaklaşımına cevap verilmektedir. Bu paragraftaki ayetlerde daha çok bu gerçek ortaya konmaktadır.

33. İslah, bozulan bir şeyin aslına döndürülmesi ve sağlıklı hâle getirilmesidir. İfsat veya bozgun ise Allah'ın hükümleri egemen olduktan sonra ona aykırı davranışlara girmektir.

34. Muhsin kelimesi ihsan kavramını gerçekleştiren kimseler demektir. İyilik ve güzellik anlamına gelen ihsan kelimesi, insanın yapması gereken iyilikleri en güzel şekilde gerçekleştirmesi anlamında kavramlaşmıştır. Hz. Peygamber'in Cibril hadisinde açıkladığı gibi ihsan, Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmek demektir (Buharî, İman, 37; Müslim, İman, 57; Ebu Davud, Sünnet, 16; Tirmizî, İman, 4; İbn Mace, Mukaddime, 9). Ancak bu hadiste Hz. Peygamber'in "ihsan" kelimesini ibadet örneğinden hareketle açıkladığını, böyle bir açıklamanın ihsanı ibadete hasretme anlamına gelmeyeceğini düşünüyoruz. Ayetlerin içtenlikle yalvararak ve korku, ümit karışımı bir duyguyla yapılmasını istediği dua eylemi de ihsanın güzel örneklerinden birisi olmalıdır.

35. "Zararlı ot" diye çevirdiğimiz 'nekid' kelimesi darlık, yokluk, zorluk, faydasız, uğursuz, hayırsız, bereketsiz anlamlarına gelmektedir. Bu bölümde bereketli topraklar vahiy ile dirilmeye elverişli toplumlara, bereketsiz topraklar ise ruhu ölümcül hâle gelmiş toplumlara benzetilmektedir (48/Fetih 29; 2/Bakara 261). Bundan sonraki bölümde vahiy yağmuruyla dirilen ve dirilmeyen memleketlerden örnekler verilmekte, surenin başında dile getirilen risalet karşısındaki olumlu ve olumsuz tavırlar bu kıssalarla açıklanmaktadır (Hamdi Yazır, *Hak Dini*).

36. Bkz. 21. ayet ve ilgili dipnot.

37. Peygamberle kavmi arasındaki bağı kardeşlik kelimesiyle niteleyen ilk ayet tahminen bu olmalıdır. Din kardeşliği ile ilgili ayetler henüz nazil olmadan önce peygamberleri kavmiyle kardeş sayan bu ifadeler, kan veya nesep bağına dayalı bir kardeşlikten söz etmektedir (İzz b. Abdisselam, *et-Tefsir*). Kur'an, miras konusunda olduğu gibi fitri kan bağı yok saymamaktadır.

38. "Nasaha" fiilinin anlamı için bkz. 62. ayet.

39. "Halife" kelimesi, birinin yerine geçmek ve hükümran olmak anlamında kullanılmaktadır (Bkz. 74. ayet ve 38/Sad 26).

40. Gerek bu ayetler, gerekse 67-69. ayetler; Nuh, Hûd ve Salih peygamberlerin kavimlerinin, yaklaşık aynı topraklarda, birbirlerinin yerine halife kılınan kavimler olduğunu dile getirmektedir. Bu sıralama 53/Necm 48-56. ayetlerde anlatılmakta, Âd ve Semud'un kumlar altında kaldığı hem orada hem de 91/Şems 11-15. ayetlerde özet olarak

verilmektedir. Arabistan yarımadasının kuzey kesimlerinde yer alan Medâyin-i Salih, el-Ulâ, Hicr ve Vadi'l-Kurâ gibi tarihî şehirlerin söz konusu kavimlerin kalıntıları olduğu tahmin edilmektedir. Ekvator sıcaklığının alçak basıncında oluşan tropik rüzgârların taşıdığı nemi ekvatora yakın bölgelerde yağmur olarak bırakıp yengeç ve oğlak dönencelerine yakıcı ve kuru rüzgârlar şeklinde ulaştığı ve her iki dönenceyi çölleştirerek kumlarla kapladığı da bilinen bir durumdur. Adı geçen şehirlerin, yengeç dönencesinde yer aldığına bakılırsa bu bölgenin Mezopotamya'dan daha önce iskâna elverişli ilk yerleşim yerleri olduğu söylenebilir. Ayetin açıkça ifade ettiği 'dağlarda yontulan evler' halen ziyaretçileri ağırlamakta fakat ovalara yapılan saraylar ortalarda gözükmemektedir. Bu şehirlerde yapılacak kazılar, Kur'an'ın işaret ettiği tarihî kalıntıları ortaya çıkarabilir. Özellikle Hz. Âdem'in (as) Mekke'de yaşadığından bahseden tarihî rivayetler bu sayede aydınlığa kavuşabilir. Tevrat'taki kıssalar, dikkatleri Babil, Asur ve Mısır'a yönelttiği için Batılı arkeologlar tarafından söz konusu bölgelerde bir hayli kazı yapılmıştır. Ama Kur'an'ın dikkatlerimizi çektiği Hz. Âdem ile Hz. İbrahim arasında geçen dönemin tarihi bu bölgede yaşanmıştır ve Müslüman arkeologların ilgisini beklemektedir.

41. Şuayb Peygamber'in (as) bu ayette geçen ifadeleri, Allah'a itaat ve şirkten sakınma öğüdüyle başlayıp, ahlâkî öğütlerle devam ediyor ve "Mümin iseniz bu daha hayırlıdır." ifadesiyle son buluyor. Baştaki "şirk uyarısı" ile sondaki "mümin iseniz" sorusu arasında bir çelişki varmış gibi gözükabilir. Ancak bu, Şuayb'ın çelişkisi değil, şirk dininin çelişkisidir. Çünkü şirk dini bozulmuş bir dindir, Allah'a ortak koşma ve ahlâkî yozlaşma gibi ciddi çelişkiler barındırmaktadır. Buna rağmen müntesipleri, doğru dine inandıklarını sanmaktadırlar. Bu haliyle şirk, küfrün en yaygın biçimini oluşturmaktadır.

42. Ortaya çıkarılması istenen gerçek, kavmiyle Şuayb arasında tartışma konusu olan azap olmalıdır. Çünkü fetih kelimesini Kur'an kıyamet günü için kullanmaktadır (14/İbrahim 15; 32/Secde 28-29; 8/Enfal 19).

43. "Âsâ" fiili, üzüntüyü paylaşmak ve ölmüş birinin ardından taziyede bulunmak anlamına gelmektedir. Bu nedenle son cümle, kavmin ölenlerinden ziyade, geride kalanlarına mesaj verir gibi bir izlenim uyandırmaktadır.

44. Bu paragraf, önceki kıssaları değerlendirme, arkasından gelen Musa ve Harun (as) kıssasına hazırlık gibidir. Şirk toplumlarının yaşadığı kafa karışıklığı ve bocalamayı ortaya koymaktadır. Ayrıca 99. ayette geçen tuzak (mekr) kelimesinin Türkçede olumsuzluk çağrıştırması nedeniyle Allah için kullanılması uygun görülmemiş ve plan diye çevrilmiştir.

45. Ayette ahid ve fiskın zıtlığı ortaya konmaktadır. Misak ile eş anlamlı olan ahid, sözleşme demektir; bireysel ve toplumsal anlamını aşacak şekilde Allah ile kulları arasındaki dinî bağı da ifade eder. Öylesine geniş bir anlam yelpazesine sahiptir ki peygamber aracılığı ile vahyin tebliği ve kulların bu vahye iman etmesi, yani din, ahid kavramının kapsamına girer. Bundan dolayı Tevrat'ın adı "Eski Ahid", İncil'in adı "Yeni Ahid"tir. Bu demektir ki Kur'an, Allah'ın insanlar üzerindeki nihaî ahdidir. Bu ayetten itibaren Hz. Musa ve Harun'un kıssası anlatılmakta, kıssanın sonunda İsrailoğullarından ve bütün Âdemoğullarından misak alındığı dile getirilmektedir (bkz. 171-173. ayetler). Ayrıca ayette, insanların uzun bir süreç içerisinde bu ahdi terk etmeleri, dinin dışına çıkmaları fisk (fasıklık) olarak değerlendirilmektedir (Maverdî, *en-Nüket*). Kur'an'da fasık kelimesi, uzun bir süreç içerisinde dinden çıkan fakat dinden çıktığının farkında olmayan, kendisinin hâlâ dinin dairesi içerisinde olduğunu sanan kimseler (özellikle

kitap ehli ve müşrikler) için kullanılmaktadır. Fıskın günahkârlıktan ve irtidattan farkı da burada ortaya çıkmaktadır.

46. Bu ifadenin Firavun'a ait olduğu 26 Şuara 34-35. ayetlerde açıktır.

47. Musa ve Harun'u (as) yanında tutup farklı şehirlerden getirttiği büyücülerin, üstelik kendisinden istedikleri ücreti taahhüt ettiği ve de yakınlarından sayacağı büyücülerin kendisine bu şehirde hile yaptıklarını ve tuzak kurduklarını söyleyen Firavun; bu açıklamasıyla zalim yönetimlerin ne derece hilekâr ve utanmaz bir zihniyete sahip olduklarını bütün çıplaklığıyla ilan etmektedir. Bir yanda hayatını yalan üzerine kuran ve onda inat eden aşağılık krallar, diğer yanda yeni ulaştığı gerçeğe ölümüne sahip çıkan samimi Müslümanlar. İnsanlık tarihinin anlamlı bir özeti gibi sanki!

48. El ve ayakların çapraz kesilmesi; sağ el, sol ayak veya sol el, sağ ayak olmak üzere el ve ayaklardan birer tanesini kesme şeklinde verilen eski bir cezalandırma biçimidir. Asmak kelimesi yerine kullanılan "salb" fiili de Hıristiyanların kutsal kabul ettiği bir tarafı uzun artı işareti şeklindeki Haç ya da istavroz (sâlib) ile aynı kökten türeme bir fiildir. Kast edilen asma cezası da muhtemelen haça gererek asma şeklinde olabilir. Bu ceza şeklinin, daha sonra Yahudiler tarafından Hz. İsa (as) için düşünülmüş olmasına ve İslam ceza hukukunda asilere verilen cezanın salb ile öldürme olarak belirlenmesine bakılırsa Orta Doğu hukuk geleneğinde yaygın olduğu anlaşılabilir.

49. "Oğullarını öldürüp kadınlarını sağ bırakmak" deyiminde oğullardan kastın küçük çocuklar mı, yoksa eli silah tutan yetişkin erkekler mi olduğunun araştırılması gerekir. Çünkü Firavun, Musa'nın (as) çocukluğu döneminde erkek bebeklerin öldürülmesini denemişti. Fakat Maturidî ve Seyyid Kutub'un da belirttiği gibi bu defa Firavun'un yetişkin erkekleri kastetmiş olması kuvvetle muhtemeldir (Maturidî, *Te'vîlât*; Kutup, *Fî Zılal*). Çünkü Firavun'un gerekçesi, İsrailoğullarının Mısır tanrılarını terk etmelerine ve ülkede fesat çıkarmalarına(!) engel olmaktı. Buna da ancak çocukları değil, eli silah tutan genç kuşağı öldürerek ulaşabilirdi. Çocuk veya erkek kelimeleri yerine oğul kelimesi özenle seçilmiş olmalı. Genç erkekler öldürülüp geriye bırakılan kadınlar da gelin yaştaki kadınlar ve genç kızlar olmalı. Çünkü çocuklar ve gençler üzerinde toplu katliam uygulayan zalimlerin onları yaşatma isteği çok da masumane olamaz!

50. Hz. Musa'nın (as) bu açıklaması, Firavun'un kibrinin de İsrailoğullarının ümitsizliğinin de cevabı olmaktadır. Ama buna önce kendi taraftarlarının inanması gerekmektedir. Şayet inanmazlarsa onlar da sonucu Firavun'la birlikte göreceklerdir! Mazlumlar için ümitsizlik, Firavun'dan daha beter bir düşmandır. Ümitli ve sabırlı olanların hatırı için Allah, Firavun'u öldürmektedir. Ama ümitsizliği öldürecek olan, sadece mazlumların kendileridir. Bu nedenle ümit, imanın özüdür.

51. Kur'an'ı Kerim'de mucize kavramı yerine genellikle ayet kelimesi kullanılmaktadır. Ayet kelimesi de Kur'an'ın cümleleri anlamında kavramlaştığı için karışıklığa neden olmaktadır. Devamındaki ayete bakıldığında "ayet" kelimesi, ceza niteliğine sahip mucizeleri kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.

52. Ahdin anlamı için bkz. 102. ayet.

53. Bereketli kılınan diyardan kasıt, Arap Yarımadasını kuzeyden kuşatan ve Bereketli Hilal diye bilinen bölgedir. Filistin, Suriye ve Irak'ın verimli toprakları üzerinde kurulan İsrail Krallığına işaret edilmektedir. Bugün İsraililerin hayalini süsleyen Nil ile Fırat

arasındaki topraklarda vaat edilen krallık o günkü krallığın anakronik yorumundan ibarettir.

54. Bkz. 127. ayet.

55. “Tecellî” kelimesi, günlük dilde açık, zahir, aydınlık olmak ve yukarıdan aşağıya bakmak anlamlarına gelmektedir. Allah’ın dağa tecellisi, Allah’ın dağa bakması veya dağa kendini hissettirmesi şeklinde çevrilebilirse de bunun gerçek mahiyetini ancak Allah’ın sınırsız bilgisi kuşatabilir.

56. Hz. Musa’nın bayılması ile ilgili “saiga, yes’agu” kelimesi ölüm anlamına gelen “mevt” kelimesiyle mecazen birbirinin yerine kullanılabilen ve dikkat edilmezse yanlış anlamalara sebep olabilmektedir (Buharî, Tefsir 7/124). Allah’ı tesbih etmek, O’nun noksan sıfatlardan uzak, bütün mükemmelliklere sahip olduğunu düşünmek ve itiraf etmektir (Tesbihin anlamı için bkz. 68/Kalem 29; 50/Kâf 40).

57. “Fasık” kelimesinin anlamı için bkz. 102. ayet.

58. Ayet kelimesinin anlamı için bkz. 26/Şuara 2.

59. Hz. Musa’ya verilen levhaların içeriğinden bahseden ilahî ifadeler bu ayette devam ettiği için tırnak burada kapatılmıştır. Son cümlede amelleri boşa gidenlere verilecek karşılığın, tıpkı yaptıkları gibi boşa gitmiş olacağını ifade eden espriyi olduğu gibi çevirdik.

60. Söz konusu heykelle ilgili geniş bilgi için bkz. 20/Taha 88.

61. Gazab ve esef, Türkçemize de geçmiş iki kelimedir. Kızgın ve üzgün olma halini yansıtır (Kurtubî, *el-Cami*’).

62. Bkz. 53. ayet.

63. İftiracılardan kasıt, Allah’a eş ve ortak isnat eden müşriklerdir.

64. Bu cümlenin açıklaması için bkz. 74/Müddessir 31; 9/Tevbe 115.

65. Dost, hamî ve otorite anlamına gelen “veli” kelimesinin açıklaması için bkz. 7/A’raf 3.

66. Geçtiği bağlam göz önüne alındığında Allah’ın kelimelerinden kasıt, vahiy ya da gönderdiği kitap olmalıdır. Ümmî kelimesi ilk defa bu ayette kullanılmıştır. 3/Âl-i İmran 20, 75. ayetlerde müşrik Araplar için kullanılan “ümmî” kelimesi 2/Bakara 78. ayette kitaplarından habersiz kitap ehli için kullanılmaktadır. Ümmî peygamber, daha önce elinde ilahî bir kitabı olmayan ve hatta kitap kültüründen yoksun bir kavmin üyesi olan peygamber demektir (62/Cuma 2, 3). Bu, okuma yazma bilmemekten farklı bir tanımlamadır (Sarmış, *Hz. Muhammed’i Doğru Anlamak*, s. 389-429).

67. Bu ayetlerde temiz şeylerin helal, pis şeylerin haram kılındığına dair genel bir ilke belirlenmiş, fakat ayrıntılı bir liste verilmemiştir. Nelerin temiz, nelerin pis olduğu konusunda Hz. Peygamber’in açıklama yetkisine dikkat çekilmiştir (Ebu Davud, *Et’ime* 27-29, no: 3791-3797, 30, no: 3799, 33, no: 3802-3811, Şatıbî, *Muvafakat*, IV. 33-47; Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 102, 103).

68. “Üzerlerindeki ağır yük ve tutsaklık zincirleri”nden kastın, onlar için ağırlaştırılmış haramlar olduğu düşünülmektedir. (Misilleme ve ölüm cezasına hasredilmiş) diyetsiz

kıyas, kurban yakmak, hayvanların içyağını yemek, ter bulaşmış etin haramlığı, Cumartesi yasağı vs. (Zemahşerî, *Keşşaf*; Maverdî, *en-Nüket*).

69. İlahi vahiy; sözü Hz. Musa'nın levhalarında yazılı olan ilkelere alıp o ilkelere uyan müminlere ve o müminlerin Tevrat'ta, İncil'de müjdelenen örnek peygamberine getirmektedir. Hz. Musa ile Hz. Muhammed'e yapılan hitaplar öylesine iç içe, tasvirler öylesine akıcı ve berrak ki okuyucu adeta bir o çağa bir bu çağa gidip geliyor. Zaten bu surenin genel muhtevası, insanı, Hz. Muhammed'den Hz. Âdem'e, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e götürüp getiren çağlar ötesi bir yolculuğa çıkarmaktadır. Bu kıssaları okuyunca Musa'ya inanıp da İsa'ya inanmamanın, İsa'ya inanıp da Muhammed'e inanmamanın anlamsızlığı ortaya çıkmaktadır

70. Ümmî Peygamber deyimi için bkz. 157. ayet.

71. Tisin çölünde ve Kadeş'te meydana gelen olay için bkz. Sayılar, Bab 20; daha geniş açıklama için bkz. 2/Bakara 60.

72. Sayılar, 9/15-23.

73. Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Mantar, 'men?dendir." hadisi, bu anlamlandırılmaya imkân vermektedir (Buharî, Tefsir 7/125; Tirmizî, *Tıbb*, 22; Taberî, *Camîu'l-Beyan*; İbn Atiye, *el-Muharrer*). Allah'ın nimet veren anlamına gelen Mennan sıfatı ile eski Türkçemizde kır bitkilerine "Hüdâ-i nâbit" denmesi de bu anlamı desteklemektedir. Çünkü hadis "menn" in bir bitki türü olduğuna işaret ederek mantarın bunlardan sadece biri olduğunu söylüyor. Bu sebeple mantar diye çevirip "Hüdâ-i nâbit bitki" diye şerh düştük. Öncesinde yer alan "Üzerlerini bulutlarla kapladık." ifadesi de bu anlamı desteklemektedir (2/Bakara 57). "Menn" kelimesi, genellikle kudret helvası diye çevrilmişse de kelimenin Arapçada böyle bir anlamı yoktur. Tefsircilerin bildircin diye çevirdiği "selva" kelimesi, Tevrat'ta bildircin (Sayılar, Bab 11), "Menn" kelimesi ise "mann" şeklinde geçmekte ve tarif edilmektedir. Sabahları çiğ kalktıktan sonra çölün üzerinde kırağı gibi beyaz yuvarlak bir şey olduğu ve ona "Rabbin verdiği ekmek" dedikleri, ertesi güne kalınca kurtlanıp koktuğu ve güneş kızınca eridiğinden bahsedilmektedir (Çıkış, Bab 16). Türkçeye Yunancadan geçen mantar kelimesinin (Mehmet Doğan, *Türkçe Sözlük*) Yunancaya Samî dillerden geçip geçmediği araştırılırsa daha net sonuçlara ulaşılabilir. Bu iki kelime İsrailoğullarının kır bitkileri ve yabani kuşlarla beslendiğine işaret olmalıdır.

74. "Hıtta" kelimesi, sırttaki yükü indirmek anlamından hareketle, günah yükünden başışlanma dilemek anlamına gelmektedir (İbn Atiye, *el-Muharrer*). 157. ayette geçen "Üzerinizden yükünüzü kaldırsın." ifadesi bu konuda önemli bir ipucu teşkil ettiği gibi 2/Bakara 58; 110/Nasr 3. ayetlerde de açıklanmıştır.

75. Kapıdan secde ederek girmekten kasıt mütevazı olarak girmeleri anlamında olabilir (Buharî, Tefsir 7/127). Ancak secdenin selam anlamına geldiği düşünülürse Rabbi secde huşusu ile selamlayarak girin anlamı da çıkarılabilir. (Maverdî, *en-Nüket*; Zemahşerî, *Keşşaf*). Geniş açıklama için bkz. 110/Nasr 3.

76. Yahudilerin değiştirdiği söz ilahi vahiy olmalıdır (Tesniye, 4/1-8). Tefsirciler, "sözün değiştirilmesi" suçunu bir önceki ayette geçen "hıtta" kelimesiyle sınırlı düşünmüş, "hıtta" kelimesinin buğday anlamına gelen "hınta"ya çevrildiğini iddia etmişlerdir. Ancak buna herhangi bir kaynak gösterilmemiştir. Bizce dönüştürme eylemi, vahyin tahrifi gibi genel bir tutumla ilgilidir. "Yükümüzü indir" deyimi de bu bağlamda günahın affını veya

ağır sorumlulukların kaldırılmasını dilemek anlamından çıkarılarak dünyalık indirme duasına dönüştürülmüş olmalı (2/Bakara 58, 59).

77. Cumartesi iş yapma yasağı genel olarak Allah emri gibi anlaşılrsa da Hıristiyanların ruhbanlığı kendileri icat edip sonra ona riayet etmedikleri gibi (57/Hadid 27), onların da bu yasağı kendilerinin ihdas ettikleri anlaşılmaktadır (157. ayet). Çünkü ayet o günü yasak saydıkları ve yasak saymadıkları evrelerden bahsetmektedir. Din adına kendi koydukları yasağı ihlal etmeleri sebebiyle Allah onları böyle bir imtihana tabi tutmuş olmalıdır (16/Nahl 124). Yahudilerin bu konudaki aşırılığını çok aşamalı düşünebiliriz. Önce Cumartesi çalışmayı kendilerine yasak eden bir aşırılığı ihdas etmişler, Cumartesi günü çalışanların öldürüleceğine hükmetmişler ve bunu kitaba sokmuşlardır (Çıkış, 31/12-17). Sonra da bu yasağı temellendirmek için Allah'ın dünyayı altı günde yarattıktan sonra Cumartesi günü (hâşâ) dinlendiği şeklinde safsatalar üretmişlerdir (Tekvin, 2/1-3). Daha sonra da elleriyle koydukları bu yasağı çiğneyerek başka bir aşırılığa imza atmışlardır. Nehemya bölümünde Cumartesi alışveriş yasağının ihlaline engel olunmasından bahsedilirken yabancı kadınlarla evliliğin yasaklanmasından da bahsedilmekte ve Süleyman Peygamber yabancı kadınlarla evlendiği için suçlanmakta ve hatta o kadınlar tarafından suça itilmekle itham edilmektedir (Nehemya, 13/15-31). Bu tür hükümleri Allah'ın indirmediği açıktır.

78. "Aşagılık maymunlar olun." ifadesini, şekillerinin değiştirilmesi olarak anlayanlar olduğu gibi, değerlerini yitirmeleri ve insanların oyuncağı haline gelmeleri şeklinde yorumlayanlar da olmuştur. Zaten şekillerinin değiştirildiğini söyleyenler de algılarının değişmediğini ve cezayı hissettiklerini söylemişlerdir ki bu ikinci görüşü destekleyen bir durum olarak değerlendirilebilir (Maturidî, *Te'vilât*; ayrıca bkz. 2/Bakara 65; 5/Maide 60. ayetler).

79. 169-171. ayetlerde anlatılan kitaba sınıksı sarılmayla ilgili söz alma veya sözleşme için ayet, "kitap misakı" ifadesini kullanmaktadır. Kitaba dair sözleşme yine kitabın içerisindeki hitapla alınmaktadır. Allah'ın vahiy indirmesi, kulların buna iman ve itaat etme sözü vermesi misak (sözleşme) olarak değerlendirilmekte ve buna da kitap misakı denmektedir (bkz. 2/Bakara 40, 63, 83-85; 4/Nisa 154; 5/Maide 1, 7, 12-14).

80. 172 ve 173. ayetlerde anlatılan sözleşme, önceki üç ayette anlatılan kitap üzerine sözleşmenin (misakın) genelleştirilmiş bir ifadesidir. İsrailoğullarıyla kitap üzerine yapılan sözleşmenin peygamber ya da vahiy gönderilen her toplumla yapıldığını ortaya koymaktadır. Her nesli ebeveyninin sulbünden dünyaya getirdikten sonra peygamberler aracılığı ile yapılan vahye dayalı sözleşme yorumu daha isabetli görünmektedir (Maverdî, *en-Nüket*; İzz b. Abdisselam, *et-Tefsir*). Açıkçası bu surede önceki insanların ahdini bozması dile getirilmekte (ayet 102), daha sonra İsrailoğullarından alınan kitap misakı ortaya konmakta (169 ve 171) ve sonuçta bütün insanlardan söz alındığı genel bir ifadeyle dile getirilmektedir (2/Bakara 40, 63, 83-85; 4/Nisa 154; 5/Maide 1, 7, 12-14). Kur'an'ın anlattığı bu söz alma (misak) olayında akıl, idrak, şahadet ve şuur gibi fitrî kuvveler ile kitap, peygamber ve risalet gibi vahyî unsurlar bir arada ve aktif hâldedir. Elini Hz. Muhammed'in (s) elinin üzerine koyup da söz veren sahabenin sözleşmesini Allah, kendisiyle yapılan bir ahid olarak değerlendirmekte ve kendi elinin de bu ellerin üzerinde olduğunu açıkça ifade etmektedir (48/Fetih 10). Fakat ayetlerin zahirine uyumlu olan bu makul görüş sonraki dönemlerde Mutezile'nin görüşünü yansıttığı gerekçesiyle mahkûm edilerek neredeyse yok sayılmıştır (Razî, *Mefatihul-Gayb*). Gerçekten de Mutezile, ayetlerdeki uslubu temsilî bir anlatım olarak

değerlendirmektedir (Zemahşerî, *Keşşaf*). Fakat ayetleri vahye dayalı söz alma olarak yorumlayanlar, Mutezile'den ibaret olmadığı gibi, azınlık durumunda da değillerdir. Maverdî ve onun eserine şerh yazan İbn Abdisselam bu görüşü çoğunluk görüşü olarak zikretmektedirler (*en-Nüket; et-Tefsir*). Fakat ayetlerin bu kadar makul izahı ortadayken İsrailiyat ürünü rivayetlerden başka desteği olmayan ruhlar âlemi yorumu, sonraki dönemlerde yaygınlık kazanmış ve Ehlisünnet'in tek görüşü gibi lanse edilmiştir. Çünkü ruhlar âleminde alındığı sanılan sözleşmeye muhatap olan ve şahidlik eden hiçbir Allah kulu mevcut değildir (Tuncer Namlı, *Ahlakî Kavramlarda Anlam Arayışı*, s. 49-60).

81. "Heva" kelimesinin anlamı için bkz. 53/Necm 3.

82. Arapça'da "Lehese" fiilinin yaygın anlamı, sıcak ve susuzluktan dil çıkarmak veya 'keh keh' diye ses çıkararak nefes almak anlamına gelse de geçtiği bağlam dikkate alınarak hırlamak anlamı tercih edilmiştir. Dilciler, bu kelimenin öfke ve havlama anlamından söz etmektedirler (İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*). Allah'ın ayetlerini anlamadan yalanlayan, gerekli gereksiz tepki gösteren ve ileri sürdüğü itirazların ne anlama geldiğini dahi bilmeden konuşan adamın durumu, gerekli gereksiz hırlayan köpeğin durumuna benzetilmektedir. Devamında gelen ayetlere bakılırsa (179. ayet) bu teşbihler, kalp, göz ve kulak gibi anlama organlarını kullanmayı sadece dilini kullandıklarını dolayısıyla sanki bir hayvanlaşma süreci yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

83. "Edalle" fiili, saptırmak anlamına geldiği gibi birini sapık bulmak ve sapık olarak değerlendirmek anlamına da gelmektedir. Bu kelime hadiste şöyle geçmektedir: "Ennen-Nebiyye (s) etâ gavmehû fe edallehum. (Ey vecedehum dâllen.) Hz. Peygamber (s), kavmine geldiğinde onları sapkın bir hâlde buldu." denmektedir (Zebidî, *Tâc*; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*; ayrıca bkz. 74/Müddessir 31; 9/Tevbe 115).

84. Kur'an, akletme organı olarak daha çok kalp, lübb ve fuad kelimelerini kullanmaktadır (38/Sad 29; 16/Nahl 78; 23/Müminun 78; 22/Hac 46). Çünkü Kur'an'a göre akletme, sadece zihinsel bir işlem değil, kalbi ve vicdanı da ilgilendiren bir eylemdir. Bilginin iradeyi ilgilendirmeyen kısmı zihni, iradeyle ilgili olan kısmı ise vicdanı, yani kalbi ilgilendirmektedir. Çünkü bilgi zihinde oluşsa bile davranışları belirleyen bilinç, değer ve tavırlar kalpte, yani vicdanda oluşmaktadır.

85. Allah ve Rahman isimleri, Yüce Allah'ın özel isimleridir. Allah'ın, bu iki isim dışındaki bütün isimleri (Esmâü'l-Hüsna), aynı zamanda sıfatlarıdır. Yüce Allah, bu isimleri, sıfatlarını en ideal şekilde anlatmak için seçmiştir. Müşrikler, Allah hakkında yanlış tasavvurlar geliştirmişler, bu sebeple de Kur'an'ın öngördüğü güzel isimleri kabullenmekte zorlanmışlardır (6/En'am 91; 22/Hac 74; 9/Zümer 67).

86. Ayetin birinci bölümünde geçen "idlal" kelimesinin açıklamasını ayetin son bölümü yapmaktadır. Allah onları saptırmıyor, sapkın olduklarını belirtiyor ve belgeliyor (bkz. 178. ayet).

87. Genellikle ağır gelmek şeklinde çevrilen "segule" fiili gizlenmek anlamına da gelmektedir (Zebidî, *Tâc*). Bağlama daha uygun olduğu için bu anlam tercih edilmiştir. Gökte ve yerde bulunan herkesten gizlenen kıyameti Allah'tan başka kimsenin bilmediği açıkça söylenmesine ve bu konuda soru sormanın yasaklanmasına rağmen, kıyamet alametleriyle ilgili hadis arayanlar bu ayetlerden gafil kimselerdir. Gelen rivayetlerin çoğu İsrailiyattandır, kaynağı da İncil'in sonunda yer alan Yuhanna rüyaları olmalıdır.

88. “Gayb”ın anlamı için bkz. 68/Kalem 47.

89. Tefsirciler, genel olarak bu ayette anlatılan kişinin Hz. Âdem (as) ve eşi Havva olduğu yönünde yorum yapmış; ancak devamında gelen şirk koşma olayını yorumlama konusunda sıkıntıya düşmüşlerdir. Çünkü bütün yorumlar İsrailiyat aktarımı rivayetlere dayanmaktadır. Oysa ayette ne Âdem ne de Havva kelimesi geçmektedir. Üstelik Hz. Âdem’in şirk koştığına dair hiçbir ayet olmadığı gibi Havva isminin geçtiği bir ayet de yoktur. Ayette Mekke’li müşriklerin, çocuklarını putların lütfu kabul eden anlayışları irdelenmektedir (Maverdî, *en-Nüket*; Sealibî, *el-Cevahir*). Devamındaki ayetlere ve 16/Nahl 72; 3/Âl-i İmran 195; 4/Nisa 1. ayetlere bakıldığında Kur’an’ın muhatabı olan herkesin ayetin kapsamına dâhil olduğu, kadın ve erkek cinsinin aynı candan yaratıldığı görülecektir.

90. Bu paragraf ve özellikle bu ayetler, putperestliğin salih insanlara gösterilen saygının aşırılaştırılması sonucu doğduğunu dile getirmektedir. Çünkü insanlar kötülerin değil, iyilerin anısını yaşatmak ve heykelini dikmek isterler. Çünkü şirk nefretten değil, bilinçsiz sevgiden doğmaktadır. Dolayısıyla sevgi ve saygıda bilinçli ve ölçülü olmak gerekir.

91. “Veli” kelimesi için bkz. 3. ayet.

92. Sahabeye göre örf ve maruf aynı anlamdadır ve iyilik demektir. Nassın olmadığı durumda bile fitratın gereği olarak kolektif aklın iyi kabul ettiği şeyler demektir (Buharî, Tefsir 7/128).

93. Burada söz konusu olan şeytan, hem İblis ve askerleri hem de kâfirlerin elebaşlarıdır (6/En’am 159). Şeytan, yaptığı propaganda ile kendi yandaşlarını kışkırtmakta ve Müslümanları tahrik etmektedir.

94. Bu paragrafta anlatılanlar, birinci paragrafta anlatılanlarla paralellik arz etmektedir. Özellikle son ayet, Sâd suresinin sonunda, bu surenin ilk ayetlerinde anlatılan melekler topluluğunun Allah’a bağlılığı ve Hz. Âdem’e secde edişleriyle yakından ilgilidir. Fakat olay bundan ibaret değildir; bu iki surede işlenen Hz. Âdem ve melekler kıssası, Necm suresindeki Lât, Uzza ve Menat putlarının eleştirisiyle de alakalıdır. Meleklerin Allah’a bağlılığı, O’na ibadet etme konusunda büyüklük taslamamaları ve secde edişleri anlatılarak putperest iddiaların asılsızlığı ortaya konmaktadır. Daha da önemlisi, meleklerin ibadetiyle örneklendirilerek bir önceki ayette kullardan istenen ibadet tasvir edilmektedir (Tesbihin anlamı için bkz. 68/Kalem 29; 50/Kâf 40).